

Tomasz Paziewski

Ukraina nie Rosja, Ruś nie Ukraina? : etniczny obraz Rusi Kijowskiej w historiografii ukraińskiej po 1991 r.

Rocznik Lubelski 38, 120-136

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

TOMASZ PAZIEWSKI

Lublin

Ukraina nie Rosja, Ruś nie Ukraina? Etniczny obraz Rusi Kijowskiej w historiografii ukraińskiej po 1991 r.

„Jednym z paradoksów współczesnego społeczeństwa jest jego zapotrzebowanie na innowacje powiązane z głęboką nostalgią za przeszłością”¹. Anthony Smith – brytyjski socjolog i ekspert w dziedzinie nacjonalizmu i etniczności – w taki właśnie sposób oddaje istotę występującej dziś potrzeby dawności. Spośród wymienianych przez Smitha przyczyn tego zjawiska warto zwrócić uwagę na „tęsknotę za etniczną przeszłością »własnego« narodu”, która właściwa jest społeczeństwom na wszystkich etapach historycznego rozwoju”². Niepodległa Ukraina, wciąż poszukująca swojej tożsamości, nie stanowi tu wyjątku. I choć największe emocje budzą zawsze wydarzenia najświeższe, jak ocena Wielkiego Głodu, działalności OUN i UPA oraz Armii Czerwonej³, to pewną uwagę poświęca się też historii Rusi Kijowskiej. Parafrazując słynny tytuł książki Leonida Kuczmy – *Ukraina to nie Rosja*⁴, powiedzieć można, że w debacie publicznej oraz w świadomości samych Ukraińców coraz częściej pojawia się stwierdzenie: „Ruś Kijowska to Ukraina”. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie podejścia części współczesnych historyków ukraińskich do kwestii znaczenia dziejowego państwa Rurykowiczów. Ważnym składnikiem rozważań będzie też zastanowienie się na tym, jak rozwiązywanie problemu naukowego uwarunkowane jest kontekstem politycznym, a mianowicie poszukiwaniem narodowych korzeni Ukraińców.

Historiograficzny spór dotyczący etnicznego obrazu Rusi Kijowskiej jest tym ciekawszy, że oprócz kwestii smithowskiego poszukiwania dawności dotyka także problemu ideologicznego starcia postradzieckiej rzeczywistości i narodowych, *samostijnickich* tendencji. Spór ten, w dużym uproszczeniu, toczy się między tymi, którzy opowiadają się za istnieniem trzech odrębnych narodowości – rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej, z różnym natężeniem biorących udział w procesie powstawania państwa kijowskiego⁵, a tymi, którzy bronią twierdzeń o wschodniosłowiańskiej wspólnoty we wczesnym średniowieczu. Nie znaczy to jednak, że pomiędzy tymi dwiema skrajnymi postawami nie pojawiają się rozwiązania

1 A. D. Smith, *Etniczne źródła narodów*, Kraków 2009, s. 265.

2 *Ibidem*, 267.

3 R. Kabaczij, *Historia zręcznie sterowana*, „Nowa Europa Wschodnia” 2009, nr 5, s. 114–117.

4 Л. Кучма, *Україна – не Росія*, Москва 2004; polski przekład: L. Kuczma, *Ukraina to nie Rosja*, Kraków 2004.

5 S. Plokhyy, *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus*, Cambridge 2006, s. 2.

pośrednie, usiłujące interpretować historię w odniesieniu do podejść modernistycznych czy postmodernistycznych⁶. Nas jednak interesować będą argumenty tych badaczy, którzy w Rusi Kijowskiej widzą pierwszą polityczną inkarnację narodu ukraińskiego (L. Zalizniaka, J. Daszkewycza, M. Brajczewskiego, J. Isajewycza, W. Barana) oraz ich oponentów (P. Tołoczki, M. Kotlara).

W dzisiejszych badaniach nad nacjonalizmem i zagadnieniami związanymi z narodowością dominują modernistyczne poglądy uznające nowoczesne narody za fabrykat złożonych procesów politycznych, ekonomicznych i społecznych, które zachodziły od początku czasów nowożytnych, a najsilniej dały o sobie znać w XIX w.⁷ Dla modernistów istotą narodu i głównym czynnikiem wpływającym na jego powstanie był sam dyskurs o nim. Naród jawi się nie jako obiektywnie istniejąca rzeczywistość, lecz jako pewna konstrukcja myślowa ściśle związana z nowoczesnością i nowoczesną cywilizacją. Jest on nie tyle powodem powstawania nacjonalizmu, ile jego głównym owocem⁸. Upowszechnienie słowa pisanego, połączone z ograniczeniem roli religii, homogenizacja społeczeństwa, wynikająca z zatarcia różnic między elitą a zorientowanymi na produkcję żywności wernakularnymi masami, wreszcie urbanizacja i industrializacja, doprowadzające do erozji związków lokalnych, czy powstanie scentralizowanych państw wprowadzających powszechny, obowiązkowy i zestandaryzowany system edukacji – to główne procesy sprzyjające powstawaniu nowoczesnych narodów⁹.

Podejście modernistyczne rozwinęło się w opozycji do starszych tez głoszonych przez prymordialistów, bazujących na koncepcji pierwotności grup etnicznych (*primordiality*) oraz perenializmu (*perennialism*). Według tych badaczy naród jest zjawiskiem historycznym (powstał i podlega prawom rozwoju, upadku, odrodzenia itp.) istniejącym realnie jako duża grupa społeczna posiadająca pewne biologiczne i kulturowe cechy dystynktywne. Momentem powstania takich grup na terenie Europy ma być wczesne średniowiecze¹⁰. Kluczowe elementy – pokrewieństwo oraz wspólne terytorium – konstytuują grupę i nadają jej cechy „narodowe” pozwalające mówić o narodzie nawet wówczas, kiedy samo jego pojęcie nie istniało lub nie stanowiło przedmiotu rozważań (tj. od przełomu XVIII i XIX w.). Właściwe dla części prymordialistów czytanie narodowych dziejów wstecz łączy

6 M.in. odwołujących się do koncepcji wspólnot wyobrażonych (*imagined community*) Benedicta Andersona oraz Oleksija Tołoczki. Por. A. Толочко, *Воображённая народность*, „Ruthenica” 2002, t. I, s. 112–117; *idem*, „Русь” очима „України”: в пошуках самоідентифікації та континуїтету, „Сучасність” 1994, nr 1, s. 111–117; *idem*, *Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст.*, w: *Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. Том 1. Українські проекти в Російській Імперії*, red. В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко, Київ 2004.

7 Charles Tilly za początek tego procesu uznaje rok 1500, kiedy to w Europie Zachodniej zacząć się miał proces powstawania odrębnych poczuc „narodowych”. Pierwszym przejawem tworzenia systemu niezależnych i samodzielnych państw europejskich był według niego traktat westfalski (1648), jednak państw powstałych w jego wyniku nie można nazwać narodowymi. Takiego charakteru nabierać zaczęły one od końca XVIII wieku a w wieku XIX przekształcały się w „państwa narodowe”. Zob.: Ch. Tilly, *Reflections on the History of European State-Making*, w: *The formation of National States in Western Europe*, red. Ch. Tilly, Princeton University Press 1975, s. 3–46.

8 A.D. Smith, *Etniczne źródła narodów*, Kraków 2009, s. 13.

9 B. Anderson, *Gospólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków 1997, s. 25–31; E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 2009, s. 84–140.

10 A.D. Smith, *Kulturowe podstawy narodów*, Kraków 2009, s. 24–26.

się ściśle z przekonaniem o ciągłości procesu historycznego oraz pozwala na terminologiczne imputacje: jeżeli naród istnieje nieprzerwanie, to pominąć można problem zmian jego nazw na przestrzeni dziejów¹¹. Pojmowanie narodu jako obiektywnie funkcjonującego podmiotu dziejów zbliża interpretacje tej części badaczy do historyzmu indywidualistycznego XIX-wiecznych historyków, uznających, że prawdę można poznać przez odpowiednie procedury badawcze, a następnie wiernie ją odwzorować za pomocą języka.

Tacy badacze, jak Anthony D. Smith, John A. Armstrong czy Adrian Hastings, odrzucając tezy prymordialistów, poddali również krytyce modernistyczne teorie na temat pochodzenia narodów¹². Za moment ich powstania uznają oni, podobnie jak moderniści, wiek XIX, jednak doszukują się ich źródeł w etnicznych wspólnotach z czasów przednowożytnych. Hastings określa je jako „grupy ludzi o wspólnej tożsamości kulturowej używające wspólnego języka”¹³. Wspólnoty te, przez Smitha zwane etniami, posiadały zbiorową nazwę, wspólny mit pochodzenia, jedną wizję przeszłości, odrębną kulturę, przywiązanie do określonego terytorium oraz poczucie solidarności¹⁴. Sześć „wymiarów etni” przypomina główne elementy konstytuujące naród we współczesnym znaczeniu tego słowa i nadaje jej protonarodowy charakter. Istniejące od czasów starożytnych lub średniowiecznych etnie mogły, ale nie musiały, przekształcić się w narody. Istotne znaczenie w procesie przekształcania miały „europejskie rewolucje” w trzech sferach życia: podziału pracy (przejście od feudalizmu do kapitalizmu, od XV w.), kontroli administracyjnej (powstanie biurokratycznego państwa, od końca XV w.) oraz koordynacji kulturowej (rozwój i upowszechnienie edukacji, od XVIII w.)¹⁵. Smith stwierdza również, że istotnym elementem spajającym etnię jest zespół mitów, wspomnień i symboli, wśród których najważniejszy jest *mythomoteur* – konstytuujący mit polityki etnicznej. Przybierać on może postać dynastyczną bądź wspólnotową. Z typowym dynastycznym *mythomoteur* mamy do czynienia wówczas, gdy wspólnota identyfikowana jest z rządzącym dworem i dynastią (m.in. we Francji aż do rewolucji). Wspólnotowy *mythomoteur* podkreśla swoiste egalitarystyczne poczucie więzi i najczęściej przybiera sakralny charakter – religijna odrębność stwarza niejako narody (m.in. Żydów i Ormian)¹⁶.

Po upadku Związku Radzieckiego i metodologicznym przewartościowaniu w badaniach nad dziejami Rusi Kijowskiej wiele uwagi poświęcono właśnie procesom etnogenetycznym, które zachodzić miały w dawnoruskim społeczeństwie. Jedno z głównych pytań stawianych przez historyków ukraińskich i rosyjskich dotyczy czasu powstania narodu ukraińskiego – terytorialnego spadkobiercy Kijowa pierwszych Rurykowiczów. Jednym z najistotniejszych punktów sporu miała

11 *Ibidem*. W odniesieniu do narodu ukraińskiego zaowocowało to powstaniem złożonej nazwy „Ukraina-Rus” (w akademickiej historii stosowanej od lat sześćdziesiątych XIX w. – najwcześniej przez Włodzimierza Antonowicza) i określaniem mieszkańców Rusi Kijowskiej jako „etnicznych Ukraińców”.

12 A.D. Smith, *Etniczne źródła narodów*; J.A. Armstrong, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill, 1982; A. Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge 1997.

13 Cyt. za: S. Plokhyy, *The Origins of the Slavic Nations*, s. 3.

14 A.D. Smith, *Etniczne źródła narodów*, s. 31–43.

15 *Ibidem*, s. 194–200.

16 *Ibidem*, s. 84–96.

okazać się kwestia istnienia (bądź nieistnienia) jednej dawnoruskiej narodowości, z której później powstać miała narodowość rosyjska, ukraińska i białoruska.

Teorie bliskiego pokrewieństwa narodów wschodniosłowiańskich pojawiać się zaczęły już w XVII w. na kozackiej Ukrainie. Innocenty Gizel, archimandryta Ławry Peczerskiej i autor *Synopsisu kijowskiego*, twierdził, że „ruski albo rosyjski naród [...] jednego jest pochodzenia i jednego języka”¹⁷. Teza ta zaczęła przybierać charakter naukowy w XIX w., kiedy to zarówno historycy rosyjscy, jak i ukraińscy, głównie podobieństwach kulturowych i wyznaniowych, utrzymywali, że Ruś Kijowska stanowiła wspólny początek słowiańskich narodów Europy Wschodniej. XIX-wieczny historyk ukraiński Dymitr Bantysz-Kamiński nazywał Ruś „ojczyźnianą kołyską” narodów rosyjskiego i małosyjskiego¹⁸. Zwolennikiem „jedności narodowości ruskiej” był przedrewolucyjny historyk rosyjski Aleksander Presniakow, który na podstawie wspólnoty terytorium, języka, organizacji politycznej, kultury i podobieństwa antropologicznego udowodnił, że okres Rusi Kijowskiej badać należy jako wstęp do dziejów ogólnoruskich, a nie jedynie południoworuskich (małosyjskich)¹⁹.

Po objęciu władzy w Rosji przez bolszewików tezy o wspólnej państwowości w okresie Rusi Kijowskiej były oficjalnie głoszone. Jak pisał Borys Grekow: „Historia Rusi Kijowskiej nie jest wyłącznie historią narodu ukraińskiego. Jest to okres naszych dziejów, w którym ukształtował się zarówno naród wielkoruski, jak ukraiński i białoruski; jest to okres, w którym powstała potęga ruskiego ludu, okres, który według określenia Kluczewskiego »stał się kolebką ruskiej narodowości«”²⁰. Podejście to korespondowało z obowiązującą w ZSRR doktryną równości *hominum sovieticorum* (która głosiła, w dużym uproszczeniu, że żaden z trzech największych narodów oficjalnie nie był starszy i ważniejszy od pozostałych) oraz z rozwiniętymi później marksistowskimi koncepcjami rozpadu wspólnoty pierwotnej i powstania narodów głównie w wyniku rozwoju ekonomicznego²¹.

Natalia Jusowa zmianę w paradygmacie nauki marksistowskiej w odniesieniu do dziejów wczesnośredniowiecznej Europy Wschodniej datuje na połowę lat trzydziestych XX w.²², jednak pojawienie się samej nazwy „narodowość dawnoruska” – na rok 1945, kiedy Władimir Mawrodin wydał *Powstanie państwa dawnoruskiego*²³. Termin ten szybko został przyjęty przez sowiecką historiografię i pełną

17 O. Толочко, П. Толочко, *Київська Русь*, Київ 1998, s. 188.

18 В. Баран, *Давні Слов'яни*, Київ 1998, s. 150.

19 Н. Юсова, *Питання киево-руської спадщини та етногенезу слов'янських народів у працях О. Пренякова*, „Проблеми історії України XIX – початку XX ст.” 2006, nr 11, s. 105–106.

20 В. Grekow, *Ruś Kijowska*, Warszawa 1955, s. 13.

21 S. Plokhly, *The Origins of the Slavic Nations*, s. 54.

22 Н. Юсова, *Легітимізація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в контексті зміни історичної парадигми (30-ті рр. XX ст.)*, w: „Істину встановлює суд історії.” Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка, том 2, ред. В. А. Смолій, Київ 2004, s. 449.

23 В. Мавродин, *Образование Древнерусского государства*, Ленинград 1945. Пор. Н. Юсова, *Генега концепту „давньоруська народність” у радянській історичній науці*, „Український історичний журнал” 2001, nr 6, s. 70–71. Z propozycją zmiany terminu wystąpił w latach czterdziestych Aleksandr Udalcow, lecz zaproponowane przez niego nazwy – „naród dawnoruski” i „naród ogólnoruski” – nie przyjęły się wśród badaczy głównie za względu na zbyt „nowożytne” znaczenia słowa „naród”. Пор. Н. Юсова, „Проблема давньоруської народності” в праці В.В. Мавродіна „Образование Древнерусского государства” (1945 р.), „Ruthenica” 2002,

legitymizację uzyskał po ukazaniu się w 1953 r. pierwszego tomu *Zarysu historii ZSRR*, Nie bez znaczenia dla jego powstania i późniejszego utwierdzenia miał artykuł Stalina pod tytułem *Marksizm a zagadnienia językoznawstwa*²⁴ (w którym przedstawiano wizję wspólnoty językowej w czasach Rusi Kijowskiej) oraz wydane przez KC KPZR w 1954 r. *Tez o 300-leciu zjednoczenia Ukrainy z Rosją (1654–1954)*²⁵.

Podstawą teorii o istnieniu narodowości dawnoruskiej jest przekonanie, że we wczesnym średniowieczu kilkanaście wschodniosłowiańskich plemion stopiło się w jedną etnokulturową całość, przy czym rolę katalizatora w procesie konsolidacji odegrała państwowość ruska. W okresie istnienia ZSRR słowiańską jedność podkreślano zgodnie z oficjalną, antynormańską teorią pochodzenia Rusi. Badacze zgodnie stwierdzali, że głównym czynnikiem powstania państwa była aktywność samych Słowian Wschodnich, a nie państwowotwórczy wpływ Waregów. „Naród” stawał się twórcą państwa, a nie odwrotnie²⁶. Różne są natomiast cezury istnienia tejże narodowości. Petro Tołoczko wymienia trzy główne poglądy na tę kwestię: „1) narodowość dawnoruska nie stanowiła ścisłej etnicznej całości i jej rozpad rozpoczął się wraz z okresem rozpadu Rusi w czasie rozdrobnienia feudalnego; 2) narodowość dawnoruska była stabilną wspólnotą etniczną i żyła znacznie dłużej niż Ruś Kijowska; 3) narodowość dawnoruska w XII i XIII w. przeżyła czas dalszej konsolidacji i była jednym z głównych elementów jednoczących ziemie ruskie”²⁷. Czynnikiem, który wpłynął na rozpad tej narodowości i powstanie narodu rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego, była okupacja Rusi przez Tatarów, Wielkie Księstwo Litewskie i Polskę. Do zwolenników pierwszego z wymienionych przez Tołoczkę podejść zaliczyć można Władimira Mawrodina, Borysa Grekowa i Arsenija Nasonowa. Za stabilnością dawnoruskiej narodowości opowiadał się m.in. Borys Rybakow, natomiast wyznawcami tez o jej umacnianiu się nawet w okresie pomongolskim byli Mykoła Pertowski i Lew Czerepnin²⁸.

Różne były również zdania na temat homogeniczności kulturowej Rusi Kijowskiej. Choć język staroruski uznawano (głównie w formie pisanej) za wspólny dla całego państwa Rurykowiczów, to godzono się jednocześnie ze stwierdzeniami o „jaskrawych i żywych śladach etnicznej i plemiennej różnorodności w zakresie dialektów oraz kultury materialnej i duchowej”²⁹. Stosunkowo mało miejsca

nr 1, s. 161–162.

24 И. Сталин, *Марксизм и вопросы языкознания. Относительно марксизма в языкознании*, „Правда” 1950, 20 июня. Polski przekład: J. Stalin, *Marksizm a zagadnienia językoznawstwa*, Warszawa 2005.

25 Z cytamy tam: „Naród rosyjski, ukraiński i białoruski wyrosły z jednego korzenia – narodowości dawnoruskiej, która stworzyła dawnoruskie państwo – Ruś Kijowską.” *Тези про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1648—1654 рр.)*. Схвалені ЦК КПРС, Київ 1954, s. 16. Por. Н. Юсова, *Ідейна й термінологічна генеалогія поняття „давньоруська народність”*, „Український історичний журнал” 2006, nr 4, s. 119.

26 В. Баран, *op. cit.*, s. 151; В. Греков, *op. cit.*, *passim*. Por. Н. Пасzkiewicz, *Повстаніє народу руського*, Kraków 1998, s. 192.

27 П. Толочко, *Древняя Русь. Очерки социально-политической истории*, Київ 1987, s. 185.

28 Н Юсова, *Генега концепту „давньоруська народність”...*, s. 80.

29 В. Мавродин, *op. cit.*, s. 401. Сутат за: Н Юсова, *Генега концепту „давньоруська народність”...*, s. 71. Dla Mawrodina lokalne różnice na łonie narodowości dawnoruskiej (w tym dialekty różniące się od ruskiego *koine*) wynikały z faktu, że „pozostawała ona na etapie tworzenia się i prawdę mówiąc nigdy nie ukształtowała się do końca” przed okresem rozdrobnienia feudalnego i najazdem Mongołów. Por. Н. Юсова, „Проблема давньо-

poświęcano zaś roli religii prawosławnej w procesie jednoczenia plemion wschodniosłowiańskich w jeden „naród”.

Od początku lat dziewięćdziesiątych XX w. problem narodowości dawnoruskiej nabrał na Ukrainie szczególnego znaczenia. Podkreślając swoją narodową odrębność, Ukraińcy często negują jakiegokolwiek wspólnotowe związki z Rosjanami i akcentują mocniej wrodzony antagonizm, który sięgać miał czasów najdawniejszych. Chęć porzucenia „wspólnej kołyski” motywowana jest nie tylko narodową frazeologią, lecz równie często idzie w parze z zakwestionowaniem dorobku historiografii sowieckiej *en masse* jako wytworu totalitarnego reżimu³⁰.

Do grupy uczonych, którzy w stanowczy sposób przeciwstawiają się tezie o istnieniu „narodowości dawnoruskiej”, należy archeolog i historyk kijowski Leonid Zalizniak. Utrzymuje on, że sam koncept wspólnoty Słowian Wschodnich w okresie istnienia Rusi Kijowskiej opracowany został z inspiracji ideologów kremlewskich po II wojnie światowej jako wygodny historyczny argument legitymizujący jedność Rosjan, Ukraińców i Białorusinów w granicach ZSRR, czyli *de facto* – dominację Rosjan. Był on „oficjalną, sowiecką wersją rosyjskiego imperialnego mitu o wspólnej dawnoruskiej kołysce”³¹, który legitymizować miał ekspansję bolszewickiej Rosji na zachód. Polityczne, a nie naukowe źródła tej teorii wpłynęły również na fakt, że przy jej opracowywaniu nie wzięto pod uwagę naukowego dorobku Hruszewskiego oraz jego zwolenników. Przez długie lata mediewiści z Rosji i Ukrainy musieli podporządkowywać się tej „pseudonaukowej i tendencyjnej konstrukcji”³².

W kwestii etnogenezy Ukraińców oraz etnicznego obrazu Rusi Kijowskiej Zalizniak stoi na perenialistycznym i prymordialistycznym stanowisku wypływającym ze schematu historii Słowian Wschodnich pióra Mychajła Hruszewskiego³³. Etnogenezę Ukraińców datuje na okres wczesnego średniowiecza – od końca V w. wyodrębnia się „praukraiński kompleks etnokulturowy”, który w X w. przekształca się w jednolity naród – twórcę Rusi Kijowskiej, określanej jako „państwo praukraińskie”³⁴. Broniąc swego stanowiska powołuje się na kasus etnogenezy Polaków „Etnologowie europejscy zgodnie stwierdzają, że korzenie etnosu polskiego sięgają kultury dziedzickiej [sukowsko-dziedzickiej – T. P.] z VII w. n.e. Jeśli przyjmujemy, że Ukraińcy pojawili się dopiero w XIV w., to niewielka rzeka San, która dzieli polskie i ukraińskie terytorium etniczne, staje się Rubikonem nie do przejścia. Wygląda też na to, że etnohistoryczne procesy na wschodnim, ukraińskim brzegu Sanu były opóźnione w stosunku do procesów na jego zachodnim brzegu o 700 lat. Taki paradoks powstać może tylko w przypadku niewłaściwego wyznaczenia

руської народності”..., s. 160.

30 A. Wilson, *Ukraincy*, Kraków 2002, s. 2.

31 Л.Зализняк, *Проблеми україногенези: чи застаріло „застаріле”*, „Вісник Національної Академії Наук” 1999, nr 7, s. 60.

32 *Idem*, *Походження українців. У лецатах імперських міфів*, „Мастеріум. Археологічні студії” 2005, nr 20, s. 94–100.

33 Heorgij (Grigirij) Kasjanow określa reprezentowaną przez Zalizniaka odmianę prymordializmu jako prymordializm „socjobiologiczny”. T. Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacja dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004*, Warszawa 2007, s. 423–425.

34 В Ручка, *Київо-руська проблематика в українській історіографії останнього десятиліття*, w: *Україна – Росія: Діалог історіографій*, red. В. Ф. Верстюк, Київ–Чернігів 2007, s. 32.

czasu narodzin narodu ukraińskiego lub polskiego. Jako że przekonanie o wczesnośredniowiecznych korzeniach Polaków zgodne jest z normami współczesnej etnologii europejskiej i uznawane jest nawet poza granicami Polski, to odpowiedź jest oczywista³⁵.

W pracach Leonida Zalizniaka Ruś Kijowska jawi się jako wschodniosłowiańska odmiana imperium rządzonego przez przodków dzisiejszych Ukraińców. Neguje on jednocześnie prawa Rosjan i Białorusinów do ubiegania się o spadek po Włodzimierzu Wielkim i Jarosławie Mądrym, stwierdzając, że w X i XI w. ani jedni, ani drudzy nie istnieli. Dopiero „ukraińska” kolonizacja ziem zamieszkałych przez niesłowiańskie plemiona doprowadziła do powstania młodszych etnosów: bałto-ruskiego (późniejszy etnos białoruski i pskowsko-nowogrodzki) i fino-bałto-ruskiego (późniejszy Rosjanie)³⁶. Parafrazując metaforę o Rosjanach jako starszym bracie Ukraińców i Białorusinów, stwierdza Zalizniak, że to raczej Rosjanie są młodszym rodzeństwem, a nawet – wraz z Białorusinami – nie są wcale braćmi Ukraińców, ale ich dziećmi, które „pochodzą od ukraińskiego ojca i bałtyjskiej oraz fińskiej matki”³⁷.

Proces powstawania pierwszego państwa ukraińskiego zestawia Zalizniak z procesami, które w ówczesnym czasie zachodziły w Europie Zachodniej i Środkowej. Za czynnik, który w największym stopniu wpłynął na proces powstania narodów europejskich, uznał oddziaływanie rzymsko-greckiego dziedzictwa kulturowego. Na tereny położonych bliżej dawnych centrów cywilizacji antycznej proces etnogenezy i powstania pierwszych państw narodowych był szybszy, niż w odległych, północnych i leśnych częściach Europy. O ile Francuzi, Niemcy, Anglicy, Czesi i Polacy stworzyli swoje państwa w IX–X w., o tyle Litwini i Rosjanie dopiero w wieku XIV, natomiast Łotysze, Estowie, Finowie czy Norwegowie jeszcze później³⁸. Ukraińców Zalizniak lokuje wespół z tymi pierwszymi narodami, podkreślając, że etnokulturowe procesy na obszarze pomiędzy Karpatami, Prypcią a Dnieprem, dzięki kontaktom z antycznymi czarnomorskimi koloniami, nie różnił się od sytuacji na zachodzie kontynentu³⁹. Skoro więc państwowość ruska powstała w podobnym czasie co francuska czy polska oraz skoro etnos ukraiński spośród etnosów wschodniosłowiańskich był najlepiej rozwinięty dzięki kontaktom ze światem antycznym, to „nieuznawanie praukraińskiego statusu Rusi Kijowskiej przeczy uniwersalnym prawom historycznego rozwoju Europy”⁴⁰.

Rozwój państwa kijowskiego porównuje Zalizniak do rozwoju starożytnych i nowożytnych imperiów. Ukraińcy mieli być „narodem” imperialnym Rusi Kijowskiej, podobnie jak Rzymianie w Imperium Romanum, Rosjanie w Imperium Rosyjskim, Hiszpanie i Anglicy w swoim zamorskich posiadłościach. Romanizacja

35 Л.Залізник, *Походження українців...*, s. 96.

36 О. Лебедева, *Проблема етногенезу українського народу в працях Л. Залізника*, „Мастеріум. Археологічні студії” 2009, nr 36, s. 98.

37 Л. Залізник, *Київська Русь: прукраїнська держава чи „спільний стовбур” східних слов’ян?*, „Український Історик. Журнал історії і українознавства” 1998, t. XXXV, nr 1–4, s. 237.

38 *Ibidem*, s. 234.

39 Л. Залізник, *Проблема етногенезу українців з позиції сучасної європейської етнології*, „Мастеріум. Археологічні студії” 2001, nr 6, s. 50.

40 *Idem*, *Київська Русь...*, s. 233.

provincji rzymskich zaowocowała powstaniem narodów i języków romańskich; procesy akulturacyjne w Ameryce Łacińskiej doprowadziły do powstania narodu meksykańskiego, peruwiańskiego, argentyńskiego; rusyfikacja (od „Ruś”, a nie „Rosja”) bałto-fińskich terytoriów etnicznych doprowadziła natomiast do powstania Białorusinów i Rosjan⁴¹. Okres rozdrobnienia feudalnego na Rusi jest więc niczym innym jak walką kolonii o wyzwolenie się spod dominacji metropolii – walką dla Ukraińców przegraną, bo ostatecznie dotychczasowy hegemon traci państwowy byt i próbuje go odzyskać dopiero w okresie powstań kozackich XVII w⁴².

Obraz Rusi Kijowskiej w pracach Leonida Zalizniaka różni się zdecydowanie od obrazu prezentowanego przez Grekowa czy Mawrodina. Ruś jest mononacjonalnym (pod względem dostępu do władzy) imperium stworzonym wyłącznie przez południową grupę Słowian Wschodnich, czyli przodków dzisiejszych Ukraińców. Inne etnosy wschodniosłowiańskie – białoruski, rosyjski i zasymilowany później przez Rosjan pskowsko-nowogrodzki – są wynikiem kolonizatorskiej akcji samych Ukraińców. O ile Ukraińcy mogą uznawać się za właściwych spadkobierców Rusi Kijowskiej, o tyle „kulturowe i historyczne prawa Moskwy do dziedzictwa książęcego Kijowa są nie mniejsze i nie większe niż prawa Bukaresztu, Paryża czy Madrytu do kultury i historii [...] antycznego Rzymu; Waszyngtonu czy Melbourne – do spadku po imperialnym Londynie; Argentyńczyków i Meksykan – po średniowiecznym Madrycie”⁴³.

Za wczesną genezę narodu ukraińskiego oraz ukraińskim/protoukraińskim charakterem Rusi Kijowskiej opowiada się, w mniej ostrym tonie, duża grupa ukraińskich historyków, m.in. Jarosław Daszkewycz, Mychajło Brajczewski, Jarosław Isajewycz i Wołodymyr Baran. Dla Brajczewskiego, przedstawiciela narodowej szkoły historycznej nawiązującej do dorobku Hruszewskiego, Ukraińcy byli „demiurgiem państwa kijowskiego od VII w.”⁴⁴. Dlatego też należy odróżniać Ruś-Ukrainę od Rusi-Rosji, która zaczęła powstawać w XII w. nad środkową Wołgą oraz Oką i ukształtowała się dopiero w czasach po najeździe Mongołów. Etnogeneza Ukraińców rozpoczęła się w połowie I tysiąclecia n.e., z którego to okresu pochodzą bizantyjskie informacje o Antach uznawanych przez historyka, z pewnymi zastrzeżeniami, za przodków Ukraińców. Rozpad w VII w. plemiennego związku Antów, obejmującego leśno-stepowy pas nad północnym brzegiem Morza Czarnego, stał się impulsem do powstania nowego ośrodka w środkowym biegu Dniepru⁴⁵.

Uznając „Rusów-Ukraińców” za tron państwowości ruskiej Brajczewski, nie neguje wpływów normańskich i chazarskich na proces państwowotwórczy. Kaganat Chazarski jest jednak dla niego tworem zbudowanym na wschodniosłowiańskiej bazie demograficznej i społeczno-kulturowej („Słowianie byli największą,

41 *Idem*, *Древнерусская чи давньоукраїнська народність?*, „Магістеріум. Археологічні студії” 2009, nr 36, s. 74.

42 *Idem*, *Проблема етногенези українців...*, s. 50.

43 *Idem*, *Київська Русь...*, s. 236–237.

44 М. Брайтчевський, *Русь-Україна і Русь-Росія*, w: *Історія українського середньовіччя: Козацька доба. Збірник наукових праць (на пошану історика лауреата Державної премії ім. Т.Шевченка Олени Михайлівни Апанович)*, t. 1, Київ, 1995, s. 28.

45 *Ibidem, passim*. Por. także: В Ручка, *op. cit.*, s. 32.

najpotężniejszą i najlepiej rozwiniętą siłą w tym etnicznym konglomeracie⁴⁶), więc jego wpływy na słowiańską Ruś były *de facto* wpływami słowiańsko-chazar-skimi. Podobnie wkład Normanów ogranicza się głównie do kwestii pochodzenia dynastii Rurykowiczów, która przecież szybko uległa słowiańskiemu (tj. „rusko-ukraińskiemu”) żywiołowi⁴⁷. Ruś Kijowska, a ściślej Ruś-Ukraina, była więc państwem powstałym przede wszystkim dzięki samym Słowianom i nie należy umniejszać ich roli, szukając czynników państwowotwórczych poza wschodnio-słowiańską ekumeną⁴⁸.

Reprezentant lwowskiej szkoły historycznej Jarosław Daszkewycz również optuje za prymordialistycznymi teoriami pochodzenia narodu ukraińskiego. Jego nawiązująca do XIX-wiecznego pozytywizmu metodologia lokuje naród i państwo na pierwszym planie badań historycznych⁴⁹. Jeśli nawet uznaje on Ruś Kijowską za pierwsze państwo ukraińskie⁵⁰, to początki powstawania narodu (*nacija*) ukraińskiego datuje nie na połowę I tysiąclecia, lecz właśnie na okres tworzenia państwa w IX w. Jak pisze: „Wraz z powstaniem państwa kijowskiego powstał jej twórca – państwowa *nacja* – Ruś⁵¹. Wcześniejsze protonarodowe organizmy państwowe, jak np. związek Antów, nie miały, według niego, zasadniczego znaczenia dla etno- i nacjogenezy Ukraińców. Dopiero zewnętrzne wpływy (głównie wareskie i chazarские), nakładające się na procesy zachodzące wśród samych Słowian, doprowadziły do przekształcenia świadomości plemiennej w etniczną, która z kolei przekształciła się w narodową (nacionalną) w czasie budowy imperium. W okresie VIII–XI w. na ziemiach dzisiejszej Ukrainy ostatecznie wykształciły się wszystkie elementy, które według Smitha, konstytuują wspólnotę etniczną – etnię, z której rozwinął się następnie naród ukraiński⁵².”

Proces przekształcania etnosu w *nację* nastąpił, według Daszkewyca, bardzo szybko, bo w przeciągu około stu lat (IX–X w.). Była to główna przyczyna niestabilności politycznej i terytorialnej rozległego państwa stworzonego przez Włodzimierza Wielkiego – ruski (ukraiński) etnos wymieszał się z ludnością zamieszkującą peryferia multietnicznego imperium, tworząc jeszcze w XII w. dwa subetnosy: nowogrodzko-pskowski oraz włodzimiersko-suzdalski (rosyjski). Oba powstały na słowiańskim fundamencie, jednak pierwszy miał wchłonąć elementy bałtyjskie i normańskie, drugi natomiast – ugrofińskie. W XIV–XV w. na bazie

46 M. Браїчевський, *Хозарія та Русь*, Київ 2009, s. 142.

47 Nie ma zatem podstaw, twierdzi Brajczewski, do zaprzeczania słowiańskiego pochodzenia Rusi podobnie jak „normańskie pochodzenie dynastii Plantagenetów nie jest w stanie podważyć narodowego charakteru państwa angielskiego”. *Ibidem*, s. 140.

48 *Ibidem*. Zob także: С. Наливайко, *Хозарія і Русь в історичній концепції Михайла Браїчевського*, „Українознавство” nr 3, 2010, s. 70.

49 T. Stryjek, *op. cit.*, s. 418.

50 Drugim ukraińskim państwem powstałym po długim okresie politycznego niebytu była według Daszkewyca Hetmańszczyzna XVII–XVIII w.; trzecim – Ukraińska Republika Ludowa i Zachodnioukraińska Republika Ludowa powstałe w okresie 1917–1920; czwartym – niepodległa Ukraina powstała po rozpadzie ZSRR w 1991 r. Я. Дашкевич, *Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України*, „Україна. Наука і культура” 1993, t. 26–27, s. 48–53.

51 Я. Дашкевич, *Нація і утворення Київської Русі*, w: *Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України*, Львів, 1995, s. 8–15.

52 *Ibidem*.

księstw połockiego i smoleńskiego miał powstać jeszcze czwarty subetnos – białoruski, łączący w sobie elementy słowiańskie i bałtyjskie⁵³. Podobnie jak w pracach Zalizniaka okres rozpadu Rusi Kijowskiej i rozdrobnienia feudalnego jest wynikiem sprzeciwu rosnących w siłę peryferii wobec zagrożenia asymilacją, płynącego z imperialnego i „ukraińskiego” centrum nad środkowym Dnieprem. Powstały na Rusi Zalewskiej subetnos włodzimiersko-suzdalski, z którego wytworzył się następnie naród rosyjski, okazał się na tyle silny, że w XV w. wchłonął całkowicie grupę nowogrodzko-pskowską oraz od XVI–XVII w. zaczął asymilować etnosy ukraiński i białoruski⁵⁴.

Mediewista lwowski Jarosław Isajewycz koncepcję istnienia narodowości dawnoruskiej uznaje za szkodliwy efekt wpływu polityki na badania naukowe. Tendencyjny schemat dziejów wschodniej Europy, wypracowany na imperialne potrzeby Rosji – najpierw carskiej, potem sowieckiej – doprowadził do zatarcia się różnicy między terminami „Ruś” i „Rosja”, szczególnie w pracach uczonych zachodnioeuropejskich i amerykańskich, znających niemalże jedynie rosyjskojęzyczną i rosyjskocentryczną literaturę⁵⁵. W kwestii etnogenezy Ukraińców Isajewycz zajmuje stanowisko zbliżone do rewizjonistycznego podejścia Anthony’ego D. Smitha. Przedstawiając początki kształtowania się własnego narodu, przywołuje smithowską etnię i podkreśla rolę wyobrażeń, mitów i symboli w procesie tworzenia grupy etnicznej, z której następnie powstaje naród⁵⁶.

Początków kształtowania się narodu ukraińskiego należy doszukiwać się w VI–VII w. w plemiennym związku („państwie”) Antów. Kolejne wieki, w tym IX i X, kiedy to powstała Ruś Kijowska, należy rozpatrywać jako dalszą konsolidację etni południowo-wschodnio-słowiańskiej – powstałej na bazie sześciu wymienianych w latopisach plemion (Polan, Siewierzan, Drewlan, Uliczów, Tywerców oraz Dulebów) i odgrywającej główną rolę w państwowotwórczych procesach⁵⁷. Państwo ze stolicą w Kijowie objęło swoim zasięgiem inne wschodniosłowiańskie ziemie zamieszkałe przez plemiona protorosyjskie i protobiałoruskie, jednak nie doprowadziło to do zatarcia się odrębności w zakresie języka potocznego i kultury ludowej. Jedynie elita państwa zintegrowała się w ramach jednego „obszaru kulturowego Słowiańszczyzny Prawosławnej”⁵⁸.

Różnice pomiędzy południową (ukraińską) a północną (rosyjską) grupą Słowian Wschodnich wynikały również, zdaniem Isajewycza, z różnych etnicznych komponentów występujących w każdym z tych narodów. Stwierdza on, że „synteza elementów słowiańskich z irańskimi i uraloaltajskimi (głównie tureckimi) mogła odegrać istotną rolę w etnogenezie plemion praukraińskich, natomiast synteza

53 Я. Дашкевич, *Перегук віків...*, s. 50.

54 *Ibidem*, *passim*. Por. T. Stryjek, *op. cit.*, s. 421–422.

55 Я. Ісаєвич, *Походження українців: історіографічні схеми і політика*, „Матеріали до української етнології” nr 1 (4), 1995, s. 104; J. Isajewicz, *Rusini i Ukraińcy: dwa etapy rozwoju jednego narodu*, w: *Christianitas et cultura Europae. Księga jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*, cz. 1, red. H. Gapski, Lublin 1998, s. 443–446.

56 *Ibidem*, *Etniczne korinnia української нації*, w: *Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України*, Львів, 1995, s. 17–22.

57 *Ibidem*, s. 17–18.

58 J. Isajewycz, *Ukraińcy o Ukrainie – dla Polaków*, w: J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000, s. 9.

elementów słowiańskich z ugrofińskimi i uraloaltajskimi – w etnogenezie plemion prarosyjskich⁵⁹. Teren, na którym powstał naród rosyjski, uważa za etnicznie nie-słowiański i stwierdza, za Henrykiem Paszkiewiczem, że Rosjanie są niemalże czystymi Ugrofinami, którzy zeslawizowali się po przyjęciu chrześcijaństwa, jednak nie wchłonęli przy tym jakiegóż większej grupy ludności słowiańskiej⁶⁰.

Zwolennikiem protoukraińskości Rusi Kijowskiej i przeciwnikiem jednej dawnoruskiej narodowości jest również historyk i archeolog Wołodymyr Baran. Opierając się na danych archeologicznych uważa on, że od VIII w. rozpoczął się proces dyferencjacji Słowian Wschodnich na trzy odrębne „grupy etnokulturowe” – południowe plemiona Wołynia i Naddnieprza, północno-zachodnie plemiona słowiańsko-bałtyjskiego pogranicza oraz północno-wschodnie plemiona Powołża – które uznać można za załążki późniejszych narodów⁶¹. Proces formowania się organizmu politycznego na ziemiach południowej grupy Słowian Wschodnich – przyspieszony jedynie, a nie zainspirowany przez Waregów – oraz następnie jego ekspansja na północ nie mogą być odbierane jako czynnik konsolidujący domniemaną dawnoruską narodowość: „Rozległy obszar, przeszkody naturalne (niezliczone lasy, błota), słaba komunikacja, ciągle międzydzielnicowe wojny oraz różne czynniki handlowo-ekonomiczne, polityczne, a nawet etniczne i zewnętrzne stanowiły przeszkodę nie do pokonania na drodze do przetworzenia wspólnoty politycznej w etniczną⁶². Przyjęcie przez Włodzimierza Wielkiego chrześcijaństwa, rozpatrywane jako próba kulturowej unifikacji Słowian Wschodnich, nie może być, według Barana, argumentem za istnieniem jednej narodowości, bo „wspólnota kultu w żadnej mierze nie oznacza powstania jednego etosu⁶³”.

Proces politycznego rozkładu rozległego państwa stworzonego przez Włodzimierza Wielkiego i Jarosława Mądrego rozpoczął się zaraz po śmierci tego drugiego. „Imperium Rurykowiczów – jak pisze Wołodymyr Baran – rozpadło się na 15 odrębnych, samodzielnych księstw-królestw (*sic!*), które w przybliżeniu odpowiadają danym związkom plemiennym⁶⁴. Etniczny rozpad zaś nie nastąpił wcale, bo nie istniała etniczna wspólnota. Jej brak wpłynął natomiast na sferę polityczną; emancypacja ziemi połockiej z Pskowem i Smoleńskiem oraz ziemi rostowskiej i suzdalskiej, przypieczętowane najazdem tatarskim, miały swoje „głębokie korzenie, które sięgały epoki wielkiego rozsiedlenia Słowian i okresu plemiennego⁶⁵. Widocznym *signum* etnicznej odrębności było natomiast zniszczenie Kijowa w 1169 r. przez wojska księcia suzdalskiego Andrzeja Bogolubskiego, bierność południowych księstw Rusi wobec mongolskiego najazdu na księstwa północno-wschodnie oraz obojętność księstw północno-wschodnich wobec włączenia

59 Я. Ісаєвич, *Походження українців...*, s. 109–110.

60 *Ibidem*. Na temat kolonizacji ziemi włodzimiersko-suzdalskiej przez Słowian oraz slawizacji Finów Nadwołżańskich patrz: H. Paszkiewicz, *Początki Rusi*, Kraków 1996, s. 281–304.

61 В. Баран, *Державотворчі та етнокультурні процеси в період Київської Русі*, w: „Істину встановлює суд історії.” *Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*, t. 2, red. В. А. Смолій, Київ 2004, s. 83.

62 *Ibidem*, s. 88.

63 *Ibidem*.

64 В. Баран, *Давні Слов'яни*, s. 162.

65 *Idem*, *Державотворчі та етнокультурні процеси...*, s. 99.

południowych i północno-zachodnich ziem niegdysiejszej Rusi Kijowskiej do Wielkiego Księstwa Litewskiego, a później Korony Polskiej⁶⁶.

Wołodmyr Baran nie neguje praw Rosjan i Białorusinów do pretensji o dawnoruski spadek. Pretensje te jednak muszą być uzasadnione zgodnie z założeniem, że „każdy z wschodniosłowiańskich narodów posiada swoje korzenie sięgające okresu przedpaństwowego i prawo tylko do części wschodniosłowiańskiego dziedzictwa oraz tej części wschodniosłowiańskich ziem – etnicznych lub też zajętych poprzez zasiedlenie – gdzie żyli jego bezpośredni przodkowie. [...] Bez względu na to, czy ich losami rozporządzali kijowscy kniaziowie, czy też moskiewscy carowie, każdy z nich tworzył swoją historię”⁶⁷.

Zwolennicy prymordialistycznego postrzegania narodu oraz uczeni odwołujący się ku nowożytnej genezie narodu zgodnie twierdzą, że narodowość dawnoruska nie istniała jako realna wspólnota obejmująca ogół mieszkańców Rusi Kijowskiej. Jednak nie wszyscy ukraińscy historycy podzielają to zdanie. Dla części z nich tezy o narodowościowej wspólnotie wszystkich Słowian Wschodnich w czasie Rusi Kijowskiej są wielce prawdopodobne – bardziej niż twierdzenia o „starszeństwie” Ukraińców.

Obrońcą narodowości dawnoruskiej jest między innymi znany mediewista, jeden z czołowych ukraińskich historyków Petro Tołoczko. Podobnie jak jego antagoniści uważa on cały spór za przesiąknięty emocjami, uprzedzeniami oraz polityczną koniunkturą, która pozwala czynić aprioryczne założenie o niezmienności etnicznego oblicza Europy Wschodniej od średniowiecza do XXI w.⁶⁸ Argumentacja zwolenników „starożytności” narodu ukraińskiego to nic innego jak tezy wielkoruskich zwolenników pierwszeństwa Rosji *à rebours*. „Kiedyś nie zadowalała nas (ukraińskich badaczy) pozycja »młodszego« brata. Chcieliśmy być jeśli nie »starszym«, co ze względu na odziedziczenie przez Ukraińców terytorialnej podstawy Rusi Kijowskiej odpowiadałoby prawdzie historycznej, to przynajmniej »bratem-równolatkiem«. Teraz natomiast wydaje się, że nie zgadzamy się nawet na miano »starszego« brata”⁶⁹ – ironizuje Tołoczko w nawiązaniu do genealogicznych metafor opisujących naród ukraiński jako „ojca” Rosjan. Należy jednak dodać, że i Petro Tołoczko nie pozostaje obojętny wobec politycznych i społecznej debaty na Ukrainie – opowiada się on za naturalną i właściwą dla swojego narodu diaglosją⁷⁰ oraz za związkiem z Rosją⁷¹.

Tołoczko nie upiera się przy samym terminie narodowości dawnoruskiej, ale przy znaczeniu, jakie ten termin ze sobą niesie. Ze względu na olbrzymie terytorium Rusi, które w czasach średniowiecza nie mogło nie być przyczyną regionalnych

66 В. Баран, *Давні Слов'яни*, s. 163.

67 *Idem*, *Державотворчі та етнокультурні процеси...*, s. 100.

68 П. Толочко, *Етнічні процеси в часи Київської Русі*, w: *Етнічна історія давньої України*, red. П. Толочко, Д. Козак, О. Моця, Київ 2000, s. 203.

69 О. Толочко, П. Толочко, *op. cit.*, s. 295.

70 Zjawisko diaglosji według A. Wilsona towarzyszyło Ukraińcom i ich przodkom do średniowiecza – już wówczas język poddanych różnił się od języka elit. Obecnie mit języka nie może służyć jako wyznacznik narodowej tożsamości właśnie ze względu na duży odsetek rosyjskojęzycznych Ukraińców. Por. A. Wilson, *Ukraińcy*, s. 7; *idem*, *Myths of National History In Belarus and Ukraine*, [w:] *Myths and Nationhood*, red. G. Hosking, G. Schöpflin, London 1997, s. 193–194.

71 Т. Сtryjek, *op. cit.*, s. 483.

odmienności w kulturze materialnej i języku (tak jak i dziś ludowa kultura Ukrainy nie jest jednolita), używa on terminu „dawnoruska wspólnota etnokulturowa” bądź „etnopolityczna”⁷². Wspólnota ta powstawać miała wraz z procesem budowy państwa, ale bazowała na podobieństwie pomiędzy plemionami wschodniosłowiańskimi z okresu wcześniejszego. Jak zauważa Tołoczko, *Powieść minionych lat* daje nam obraz tej przedpaństwowej wspólnoty: plemiona nosiły różne nazwy pochodzące od miejsc osiedlenia („i przezwali się imionami swoimi, gdzie siedli na którym miejscu”⁷³), warunki, w których mieszkaly, sprawiły, że pojawiły się w łonie każdego z nich lokalne odrębności („miały swoje obyczaje i prawo ojców swoich i podania, i każde – swój zwyczaj”⁷⁴), jednakże wciąż posługiwały się jednym językiem, który odróżniał ich od mowy sąsiadów („ci mają swój język”⁷⁵). Bliskie pokrewieństwo nie pozwalało na rozbitcie amorficznej wspólnoty w okresie plemiennym, a późniejsze powstanie państwa zmieniło wektor etnicznych przemian z rozpadu na konsolidację⁷⁶.

Na przełomie IX i X w. nazwa „Ruś” czy „ziemia ruska” (której północne pochodzenie, według historyka, nie przeczy słowiańskiemu charakterowi państwa Rurykowiczów) zaczyna obejmować nie tylko ziemie wokół Kijowa, Czernihowa i Perejasławia, lecz także wszystkie wschodniosłowiańskie terytoria⁷⁷. Od XI do pierwszych dziesięcioleci XII w. zanikają etniczne nazwy plemion, a w ich miejsce pojawiają się nazwy „administracyjne” tworzone od nazw głównych grodów – Kijowianie zamiast Polan, Nowogrodzianie zamiast Słowian, Rostowcy zamiast Krywiczów itd. Konsolidacja państwa idzie w parze z konsolidacją „narodowości dawnoruskiej”, na co korzystnie wpływa pokrycie się granic Rusi Kijowskiej z granicami terytoriów zasiedlonych przez Słowian Wschodnich, a „nazwa Ruś rozprzestrzenia się na cały, podległy Kijowowi, wschodniosłowiański świat i staje się [nazwą] wyznaczającą przynależność etniczną”⁷⁸.

Terytorialna wspólnota w granicach jednego tworu politycznego nakładała się na inne czynniki konsolidujące dawnoruskie społeczeństwo. Zdaniem Tołoczki elementem jednoczącym były związki ekonomiczne, pogłębiane przez rozwój rzemiosła, rozszerzenie zasięgu szlaków handlowych, wzrost produkcji rolnej i rzemieślniczej oraz rozwój miast⁷⁹. Głównym ekonomicznym centrum państwa w X–XIII w. był Kijów, utrzymywał on jednak ścisłe handlowe związki z innymi ruskimi miastami. Na podstawie znalezisk archeologicznych, głównie ceramiki i biżuterii wytwarzanej przez kijowskich rzemieślników, można stwierdzić, że równie uczęszczany był stary szlak wodny „od Waregów do Greków”, łączący ziemię kijowską z Powołżem i ziemią nowogrodzką, oraz nieco młodszy – znad Dniepru przez Prypeć nad Bug. Oprócz wymiany towarów na Rusi występował swoisty

72 П. Толочко, *Етнічні процеси...*, s. 231; *idem*, *Древнерусская народность: воображаемая или реальная*, Санкт-Петербург 2005, s. 13.

73 *Повесть временных лет*, s. 11 (*Пowieść minionych lat*, s. 212).

74 *Ibidem*, s. 14, (s. 218).

75 *Ibidem*, s. 13, (s. 216).

76 П. Толочко, *Древнерусская народность...*, s. 26–27.

77 *Ibidem*, s. 114–116.

78 П. Толочко, *Етнічні процеси...*, s. 222.

79 *Idem*, *Древняя Русь...*, s. 182.

przeplływ „technologii” oraz samych rzemieślników; jak wskazuje Tołoczko, wyroby ludzaco podobne do tych produkowanych w Kijowie wytwarzano w Grodzie, Nowogrodzku, Riazaniu czy Nowogrodzie⁸⁰. Rozwój ekonomiczny Rusi nie został bynajmniej przerwany przez rozdrobnienie feudalne. W XII–XIII w., mimo międzydzielnicowych walk i zagrożenia ze strony Połowców, handel i rzemiosło na Rusi kwitły, co potwierdza, według Tołoczki, jedność „dawnoruskiej narodowości” i sztuczność politycznych granic⁸¹.

Ważne miejsce w procesie umacniania „etnokulturowej wspólnoty” Rusi miała religia prawosławna. Uczony podkreśla, że wspólna wiara spajała nie tylko słowiańską ludność państwa Rurykowiczów, lecz – poprzez słowiański język liturgiczny – stanowiła „narodowościowo-integrujący czynnik, [który] przyspieszył także sławizację niesłowiańskiej ludności włączanej w państwowe struktury Rusi Kijowskiej”⁸². Jedna metropolia ruska z siedzibą w Kijowie była czynnikiem konsolidującym silniej niż władza świecka, szczególnie w okresie rozbitcia dzielnicowego. Centralny charakter hierarchii cerkiewnej, wspólny obrządek, ogólnoruscy święci, zbliżona architektura sakralna, prawo kościelne – wszystkie te czynniki unifikowały etniczną wspólnotę tym mocniej, że prawosławie przenikało niemalże wszystkie sfery życia społecznego mieszkańców średniowiecznej Rusi⁸³.

Tołoczko porusza także kwestię lingwistycznego obrazu dawnej Rusi. Wychodzi z założenia, że trzy odrębne języki wschodniosłowiańskie zaczęły się kształtować nie wcześniej niż w XIV w.⁸⁴, natomiast do tego czasu istniał jeden dawnoruski język dzielący się na kilka dużych dialektów (m.in. kijowski, nowogrodzki, połocko-witebski, smoleński, rostowsko-suzdalski czy halicki) i liczne gwary. Regionalne zróżnicowanie owego wspólnego języka było na tyle niewielkie, że ludność południowej, północnej i północno-wschodniej części Rusi porozumiewała się swobodnie; posłowie i kniaziowie z Kijowa wielokrotnie występowali na wiecach w Nowogrodzie, Smoleńsku czy Pskowie bez tłumaczy⁸⁵. Gdyby w XII i XIII w. istniał już odrębny naród ukraiński (bądź protoukraiński) to, jak pisze historyk, na kolonizowanych w tym okresie przez ludność znad Dniepru ziemiach Rusi Północnej oprócz południoworuskich hydro- i toponimów (np. Trubiż, Łybedź, Densna, Perejasław, Halicz) zjawiłby się i sam ukraiński język. Tymczasem zwolennicy dawności języka ukraińskiego utrzymują, że właśnie w XII–XIII w. na Powołżu

80 *Idem*, *Древнерусская народность...*, s. 184–191.

81 *Idem*, *Етнічні процеси...*, s. 230.

82 *Ibidem*, s. 223.

83 *Idem*, *Древнерусская народность...*, s. 127–149. Jako przejaw unifikującego wpływu prawosławia na kulturę materialną podaje Tołoczko przykład „bliźniaczych” architektonicznie świątyń powstałych na Rusi w połowie XII w.: cerkwi św. Cyryla w Kijowie oraz soborów uspienskich (Zaśnięcia NMP) we Włodzimierzu Wołyńskim, Czernihowie i Włodzimierzu nad Kłazmą. П. Толочко, *Древняя Русь...*, s. 189. Podobny wydzźwięk miała budowa soborów św. Zofii w Kijowie, Nowogrodzie i Połocku w XI w. О. Толочко, П. Толочко, *op. cit.*, s. 165.

84 П. Толочко, *Древнерусская народность...*, s. 155.

85 *Idem*, *Етнічні процеси...*, s. 225. Argumentem świadczącym o takiej wspólnotcie jest m.in. występowanie form uznawanych za praukraińskie (np. końcówek celownika –*ovi* i –*evi* używanych dziś w językach zachodniosłowiańskich i języku ukraińskim) nie na Naddnieprzu lecz w ziemi nowogrodzkiej i smoleńskiej („prorosyjskie” końcówki celownika –*yi* i –*yo* były natomiast rozpowszechnione zarówno w średniowiecznym Nowogrodzie jak i w Kijowie). Por. *Idem*, *Древнерусская народность...*, s. 160–163.

zaczął się kształtować naród rosyjski ze swoim własnym, rosyjskim językiem⁸⁶. Nie można również, według Tołoczki, porównywać literackiego języka Rusi Kijowskiej do zachodnioeuropejskiej średniowiecznej łaciny czy języka arabskiego na Wschodzie: „Mimo iż dawnoruski język literacki stał niejako ponad mową ludu, co jest zjawiskiem właściwym dla wszystkich języków świata (również współczesny ukraiński język literacki nie jest tożsamy z językiem potocznym), to był on do niej bardzo zbliżony”⁸⁷.

Argumentem za przynależnością ludności zamieszkującej ziemię ruską do jednej narodowości była też, według Tołoczki, jej solidarność w walce z zagrożeniem zewnętrznym, głównie Pieczyngami, Połowcami i Mongołami. „W ciężkich czasach mongolsko-tatarskiego jarzma ludzie przypominali sobie o dawnej niezależności, potędze, terytorialnej jedności Rusi i z tego czerpali siły do walki z groźnym wrogiem”⁸⁸. Z okresu takiej jedności i potęgi pochodzić ma *Słowo o wyprawie Igora* – według Tołoczki dowód na istnienie „wspólnoty etnokułturowej” w granicach średniowiecznej Rusi. Bohaterem utworu jest, jak mówi Tołoczko, „nie którykolwiek z kniaziów, lecz cała »ziemia ruska« broniona i urządzona dzięki niezłomnej pracy całego narodu ruskiego”⁸⁹. Autor *Słowa* po opisie wyjścia na step pułków siewierskich i kurskich zwraca się do nich z apostrofą „O ziemio ruska!”⁹⁰, sugerując, że Rusią nazywane były także północne ziemie⁹¹.

Podobnego jak Perto Tołoczko zdania jest inny mediewista, znawca dziejów Rusi Halicko-Wołyńskiej – Mykoła Kotlar. Kwestiom etnicznym nie poświęca on wiele miejsca – stwierdza, że „fundamenty formowania się ukraińskiej wspólnoty etnokułturowej, którą w nauce przyjęło się nazywać średniowieczną narodowością”, położono w okresie rozdrobnienia feudalnego Rusi⁹². Unika jednak podkreślania ukraińskiego charakteru Rusi Kijowskiej czy księstw południoworuskich i używa konsekwentnie terminów „Ruś”, „Ruś Kijowska” oraz „państwo dawnoruskie”⁹³.

Analizując przebieg rywalizacji książąt ruskich od XI w. do najazdu Mongołów, dochodzi do wniosku, że miały one wyłącznie dynastyczny i polityczny charakter, nie były natomiast motywowane etnicznym antagonizmem pomiędzy „ukraińskim” Kijowem a „rosyjskim” Włodzimierzem nad Kłazmą i Suzdałem. Napiętą polityczną sytuację z drugiej połowy XIII w. określa jako „wewnętrzną [podkreślenie M. K.], międzyksiążęcą dyplomację na Rusi”⁹⁴. Za wyrosłe z tradycji kijowskiej uznaje on zarówno Księstwo Włodzimierskie, jak i Księstwo Halicko-Wołyńskie, odrzucając tym samym stworzony przez Hruszewskiego schemat *translatio*

86 *Idem*, *Древнерусская народность...*, s. 158.

87 *Idem*, *Етнічні процеси...*, s. 227.

88 *Ibidem*, s. 229.

89 *Idem*, *Древнерусская народность...*, s. 206.

90 *Слово о полку Игореве*, ed. Д.С. Лихачёв, Л. А. Дмитриев, Ленинград 1967, s. 46. Polski przekład: *Słowo o wyprawie Igora*, przeł. J. Tuwim, Warszawa 1985, s. 27.

91 П. Толячко, *Етнічні процеси...*, s. 228–229.

92 М. Котляр, *Галицько-Волинська Русь*, Київ 1998, s. 327–328.

93 Рог. m.in. М. Котляр, *Давньоруська держава кінця XI–початку XII ст. (Від усобиць до стабілізації)*, „Український історичний журнал” 1997, nr 2, s. 18–28; *Idem*, *Феномен княжого двору на Русі*, „Український історичний журнал” 2006, nr 4, s. 51–64; *Idem*, *Княжа служба в Київській Русі*, Київ 2009, *passim*.

94 М. Котляр, *Дипломатичні відносини між двома осередками влади в Давньоруській державі (70–90-ті рр. XII ст.)*, „Український історичний журнал” 2003, nr 1, s. 23.

auctoritatis z Kijowa do Halicza, a przez to również wyłącznie ukraiński charakter średniowiecznej Rusi⁹⁵.

Ze sporu, który toczy się na łonie współczesnej historiografii ukraińskiej i dotyczy etnicznego obrazu Rusi Kijowskiej, wyraźnie wyłaniają się dwa przeciwne stanowiska: 1) zwolenników narodowej, kulturowej i językowej wspólnoty Słowian Wschodnich oraz 2) zwolenników istnienia narodu staroukraińskiego (protoukraińskiego, praukraińskiego), będącego twórcą państwa kijowskiego i jego jedynym (bądź głównym) spadkobiercą. Zarówno jedni, jak i drudzy postrzegają naród jak byt istniejący nieprzerwanie od średniowiecza – albo w perenialistycznej formie ukraińskiej (przez Heorhija Kasjanowa zwanej „zsubtelniczowaną” wersją narodowego paradygmatu autorstwa Mychajła Hruszewskiego⁹⁶), albo w zmodyfikowanej sowieckiej wersji narodowości ogólnoruskiej.

Oba poglądy na temat zagadnień etnicznych związanych z Rusią Kijowską budzą emocje nie tylko w środowisku naukowym, lecz także w debacie publicznej⁹⁷. Zarówno jedna, jak i druga strona dialogu zarzuca swoim kontrdyskutanantom uleganie ideologii: bądź to (post)sowieckiej, zorientowanej na „russkij mir”, bądź też nacjonalistycznej, antyrosyjskiej i odrzucającej dorobek nauki sowieckiej *en bloc*. Znamienne jest, że większość przeciwników „narodowości dawnoruskiej” jest ukrainofońska (np. Leonid Zalizniak), podczas gdy uczeni przychylający się do odmiennej interpretacji dziejów Rusi używają również języka rosyjskiego (np. Petro Tołoczko). Problem dotyczący odległej o kilka wieków przeszłości staje się więc w pewnym sensie elementem współczesnego światopoglądowego sporu. Naukowcy (a także publicyści) opowiadający się przeciw tezom o genetycznym i odwiecznym związku Ukraińców i Rosjan w czasach dzisiejszych traktują negację wspólnoty „protoukraińców” i „protorosjan” w okresie Rusi Kijowskiej jako jeden z filarów niepodległej Ukrainy⁹⁸. Ale czy udowodnienie ukraińskości Kijowa we wczesnym średniowieczu oraz wyłączności Ukraińców do tytułu potomków św. Włodzimierza rzeczywiście dla istnienia młodego państwa stanowi *conditio sine qua non*?

Pozostaje tylko za Edwardem Keenanem zadać pytanie: „Jak można omawiać zagadnienie »narodu« i »etniczności« na przykładzie przednowoczesnego społeczeństwa [...], w którym pierwsze w tych pojęć nie zawierało w sobie prawie żadnej treści, drugie natomiast znaczyło mniej niż inne typy »przynależności« – rodzinnej, społecznej i stanowej?”⁹⁹. Skoro nie sposób stworzyć jednego i praw-

95 *Idem*, *Галицько-Волинська Русь*, s. 154–155, 326–328.

96 „Sybtełniczacja” – od nazwiska Oresta Subtelnego, kanadyjskiego historyka i autora wydanej w 1991 roku syntezy dziejów Ukrainy. Por. T. Stryjek, *op. cit.*, s. 294–350.

97 Warto np. zwrócić uwagę na serię artykułów w dzienniku „Den” („День”) podkreślających ukraińskości Rusi Kijowskiej i brak praw Rosjan do „kijowskiego spadku”: I. Сюдюков, *Зловісне перетворення. Як історія України-Руси стала частиною історії «загалу но руської»*, „День” 29–30 X 2010, nr 197–198, s. 8; *Idem*, *Два князі. Володимир Мономах та Андрій Боголюбський: дід та онук як символи зовсім не „спільної” спадщини Київської Русі*, „День” 11–12 II 2011, nr 24–25, s. 8. Pojawiają się też odmienne głosy traktujące Ruś Kijowską jako wspólne dziedzictwo, negowane przez „hurrapatriotycznych dyletantów” przy użyciu „hałaśliwej, patriotycznej retoryki”: В. Ричка, *Київська Русь: чия спадщина?*, „День” 18 IV 2003, nr 82, s. 9.

98 T. Stryjek, *op. cit.*, s. 61–63.

99 E. Kіnan, *Російські історичні міфи*, Київ 2001; cytat za: В. Ручка, *op. cit.*, s. 32.

dziwego obrazu Rusi Kijowskiej, można stworzyć taki, który będzie odpowiadał wyzwaniom współczesności.

Ukraine is not Russia, Rus' is not Ukraine? The Ethnic Image of Kievan Rus' in Ukrainian Historiography after 1991

Endeavors made by Ukrainian scholars to emphasize the national identity and to dissociate themselves from the post-Soviet legacy – frequently perceived as the *“ruskiy mir”* in the broad sense, lead to the reinterpretation of the vision of Ukraine’s history, including one concerning its earliest times. The purpose of the article is to present the concepts related to the ethnic picture of Kievan Rus' (Kievan Ruthenia) and functioning in contemporary Ukrainian humanities. The officially binding Soviet view about one Old-Russian nationality is revised by Ukrainian archeologists and historians (inter alia Y. Isayevych, Y. Dashkevych, and L. Zalizniak), who regard medieval Rus' as the work of the Ukrainian nation exclusively. The denial of rights of the Russians to Kievan Rus' is, however, opposed by some scholars (inter alia P. Tolochko), who defend the proposition about the community of Eastern Slavs in the early Middle Ages. The article presents the arguments advanced by both parties to the historiographical dispute, to confirm the Ukrainianness of the state of the first Rurikids, or its general Eastern Slavic character.